

КОВАЛЕНКО Борис Олексійович
(*Кам'янець-Подільський, Україна*)

Діалектологічні описи початку ХХ ст. як пам'ятки втрачених говірок

Подільські говірки мають елементи старожитності та архаїчності, вирізняються особливими регіональними рисами, але через своє ареальне поширення виявляють досить розгалужені взаємовпливи з іншими південно-західними та південно-східними говорами. Численні територіально-адміністративні зміни в межах регіону, міграція та еміграція його мешканців зумовили багатоманіття зональних варіантів подільського типу традиційно-побутової культури. На різних мовних рівнях подільського говору спостерігаємо неоднорідні діалектні особливості, що чітко окреслюють західну та східну зони [2, 80].

У 60-80-х рр. ХХ ст. процеси індустріалізації та урбанізації на Поділлі призвели до катастрофічних змін. Зруйнованими виявилися не тільки кількадесят придністровських сіл Поділля та Буковини, а й, що найтрагічніше, – людські долі, перервалася мовно-культурна єдність мікросоціуму. На жаль, роботи зі спорудження Дністровської ГЕС привернули увагу лише природодослідників і археологів [1, 102].

Місця нових примусових поселень сприяли змішуванню мешканців різних населених пунктів, колись суміжних або навіть територіально віддалених. Як правило, дозаселялися вже існуючі села, тому що цей процес був строго регульований владою і заборонялося будувати відокремлені поселення.

Саме тому неабияку цікавість викликають діалектологічні праці поч. ХХ ст.: “Описаніє говора с. Бодачевки” Г.К. Голоскевича, “Описание говора Старой Ушицы” Б.М. Яцимірського, у яких зафіксовано говіркові риси сіл, які на сьогодні вже не існують. У своїй розвідці ми проаналізуємо працю Б.М. Яцимірського “Описание говора Старой Ушицы”.

Стара Ушиця вперше згадується в літописах під 1144 р. На той час Пониззя входило до складу Галицького князівства, яке тоді об'єдналося під владою князя Володимира Володаровича.

Назва цього населеного пункту знову з'являється в документах від XV ст.: у 1436 р. Ушиця була надана королем Ягайлом деякому Іоанну Слабосію у неповну власність, її вважали королівським наділом упродовж чотирьох поколінь. Власниками у XVI ст. були Карачевські та Яцимирські. Пізніше Ушиця стала королівським держанням під назвою окремого Ушицького староства. Наприкінці XVII ст. містечко перебувало під владою турків-османів, існують свідчення про участь жителів у повстанні 1702 р.

Після захоплення Поділля Росією, Ушицьке староство разом із Бакотським було надано Імператрицею Катериною II волинському губернатору Сергію Шереметьєву. Проте, до Шереметьєва відійшли лише землі навколишніх сіл та поселень, саме ж містечко не увійшло до складу пожалування, бо наказом від 6 липня 1795 р. Ушицю оголошено повітовим містом, її землі стали власністю міської громади. Через деякий час розміщення повітового міста Ушиці на краю повіту було визнане незручним і у 1826 р., згідно з клопотанням дворян, повітовим стало містечко Літнівці (через присвоєння йому назви Нової Ушиці, колишній центр повіту став іменуватися Старою Ушицею) [3].

У зв'язку зі спорудженням Новодністровської гідроакумулюючої станції і створенням Дністровського водосховища у 1977–1979 рр. селище перенесли на нове місце, за 5 км, у новозбудовану Стару Ушицю (1980 р.) в межах округу Придністровської височини Ушицького геомологічного району. Колишнє село повністю затоплене в 1980 р.

На початку XX ст. говірку с. Стара Ушиця описав Б.М. Яцимирський. Учений дотримувався думки, що дослідження окремого говору необхідно здійснювати з урахуванням умов життя, які “складываясь такъ или иначе, очень часто вліяють на составъ данного говора какъ со стороны фонетической и морфологической, такъ и со стороны лексической” [4, 1].

Перед аналізом говіркових особливостей Б.М. Яцимирський подає короткі відомості про розташування села, його промисли, населення, яке складалося із “мѣщань-малороссов и евреев (1/3 всего населения)”. Згадує дослідник і про сусідів мешканців Старої Ушиці – молдавських малоросів, які відрізняються від “подольскихъ какъ по своїй матеріальной, такъ и по духовной культурѣ, въ частности въ области языка замѣтна

разница, главным образомъ, въ фонетикѣ” [4, 2]. Окрім цього впливу, на мову місцевого населення вплинув і “своеобразный жаргонъ, который выработался, главнымъ образомъ, благодаря солдатчинѣ”. Респондентами дослідник обирав жінок, неграмотних та людей “не задѣтыхъ цивилизаціей” [4, 2].

Говірку аналізованого містечка автор відносить до подільського говору південно-малоруського наріччя, зазначаючи, що вивчений він недостатньо. Водночас йому відома стаття Г.К. Голоскевича “Описание говора с. Бодачевки” (сьогодні це північна частина с. Колодіївка, що розташоване неподалік від с. Стара Ушиця Кам'янець-Подільського р-ну – Б.К.). “Въ настоящей работѣ мы часто прибѣгали къ сопоставленіямъ отдѣльныхъ особенностей обоихъ говоровъ, – констатує Б.М. Яцимірський, – полагая, что такимъ путемъ можно установить нѣкоторыя общія черты для говоровъ данной мѣстности” [4, с. 3].

Головну увагу дослідник зосереджує на фонетиці, принагідно торкається й морфологічних явищ, зауважуючи, що “они представляютъ отклонение отъ общаго типа южно-малорусскаго нарѣчія и являются мѣстной особенностью” [4, 3].

Характеризуючи голосні, Б.М. Яцимірський зазначає:

1) *a* – голосний заднього ряду, нелабіалізований, відкритий: *сáд, сады́ты, бáль, прáвда*. Перехід *a* в *e* не відбувається, за винятком окремих слів: *Демьян, Тетя́на, вдерыв (*вдарыв)*. Ненаголошений *a* (*я*) з *я* перейшов у числівниках в *i*: *деви́ть, десяти́, одынаци́ть*. Після *ц* чується, як правило, *a* (не *ja, ja*): *пшени́ца, вівца, пты́ца, хлопца* (Род. відм.), після *p* чується або *a* (*граблѝ, прáты*), або *я* (*рясны́й, трясты́*);

2) *i* (українське *i*) – переднього ряду, нелабіалізований. *I*, що походить із давнього *ѣ* та *e*, в говірці Старої Ушиці, як і в говірці Бодачівки, не відрізняється від *i*, що походить з давнього *o*: *ди́м, сти́л, дѣвчы́на, хотѝти, ви́з* (= возъ та везъ). Такий *i*, зауважує Б.М. Яцимірський, пом'якшує попередній приголосний, крім губних. Під наголосом для аналізованої говірки характерне закритіє *i*: *ди́д, жи́хаты, ни́ч, ди́ло, ви́тер*;

3) *ы* (українське *u*) – середнього ряду, нелабіалізований. У староушицькій говірці, як і в бодачівській, є три типи *ы*, а саме: *ы²* – середнього ряду, *ы³* – середньо-переднього ряду, *ы^e* – звук середній між *ы* та *e*. *Ы* середньо-заднього ряду для

говірки і Старої Ушиці, і говірки Бодачівки нехарактерний. Ъ^Р середньо-переднього ряду, зазначає Б.М. Яцимірський, покликаючись на працю К.Г. Голоскевича, чується після *шиплячих* та *р*: *чы³сто*, *жы³то*, *шы³ты*, *ры³ба*. На відміну від *ы²* (середнього ряду): *мы²ты²*, *вы²рваты²*, *пы²саты²*, закритий *ы* (не має значення чи *ы²*, чи *ы³*) в аналізованій говірці та в говірці с. Бодачівка наголошений: *зробы^в*, *бы^ты*, *ды^вкы^т*, *хлопчы^на*. У говірці Старої Ушиці наголошений *ы* може наближатися до *е*: *хы^тры^т*, *напы^тласа*. Таке наближення відбувається і в бодачівській говірці після *к*: *кы^тнуты*, *сорочки^т*. Часто *ы* наближається до *е* у прийменнику під: *пы^тд*, *пы^тд'ізды^т*, і спорадично у прийменнику від: *вы^тднысы*;

4) голосний *е* – середнього ряду, твердий, поширений, а голосний *е* переднього ряду майже не вживається: *помёр*, *до него*, *кэндюх*, *море*, *поле*. Ненаголошений *е* у переднаголошеній та післянаголошеній позиції досить часто вимовляється як *ы^т*: *вы^тсло*, *сы^тстра*. В аналізованій говірці відомі явища переходу *е* в *а* (*я*): *Бардычів*, *Басарабія*, *яврей*. Іменники середнього роду мають закінчення *а*, а не *е*: *жытыя*, *щастыя*, *лыстыя*. Після африкат досить часто вживається замість *е* – *о*: *бджола*, *чоло*. Наголошений *е* у флексії *ей* звучить як *ы^тей*: *люды^тей*, *очы^тей*, *ночы^тей*. Голосний *е* буває передньорядним після *ј*, наприклад: *маје*, *је*, *слухаје*, *пунімаје*;

5) голосний *у* в говірці Старої Ушиці заднього ряду, лабіалізований: *рука*, *вуха*, *куток*. Часто голосний у переходить у *а*) *в*, зокрема, у ненаголошеній позиції, з нескладового *ў*, що тяжіє до *л*, найчастіше коли *у* – прийменник або стоїть на початку слова: *я був в него*, *вбыты*, *вчыты*, *вгадаты*, *вда^трыты*, *вроджай*, б) *і*: *глібы^тей*, *фіра*, *шкіра*. Як зазначає Б.М. Яцимірський, йому вдалося спостерегти лише раз перехід *у* в *о*: *оправа* (= *управа*), і в одному випадку замість *ю* вжито *у*: *суда* (= *сюда*);

6) голосний *о* в говірці с. Стара Ушиця заднього ряду, лабіалізований: *вода*, *нога*, *погода*, *корова*. Перед нескладотворчим *ў* голосний *о* закритий, наприклад: *пры^тшодв*, *вбк*, *здорбвля*. У власних назвах іншомовного походження деколи вживається замість *а* – *о*: *Олекса*, *Оліксандер*. У небагатьох словах, констатує Б.М. Яцимірський, замість *о* вживається *а*: *багаты^тей*, *багач*, *ганчар*, *хадзяін*, *мачати*, *шкаралупа*. Зауважимо, що більшість із таких слів є нормою сучасної україн-

ської мови. На чергуванні *o // i* (на початку слів із приставним *в*), дослідник не зупиняється докладно, оскільки вважає це явище загальноукраїнським. Значно більшу увагу він приділяє явищу переходу *o* в *у*, вважаючи його діалектним, підкреслюючи, що воно відоме й бодачівській говірці: *укіп, пу^окіс, убід, ху^одім, дуціці* (=дочці), *гулупка, пубуду, рузумный*. Перехід *o* в *у* перед складом із *у* (*ю*) дослідник вважає регресивною асиміляцією: *въ сту^оруні, нуубідав*. Деколи *o* може переходити в *у* навіть перед складом з *и* (*ы*): *пускыда^в, пу^овыбіга^{лы}*.

Після аналізу голосних Б.М. Яцимірський характеризує поєднання голосних із *р* та *л*, вставні та випадні голосні.

У системі консонантизму дослідник приділяє увагу губним приголосним. В аналізованій говірці *б, п, в, м, ф* – тверді: *він, весельй, біб, пје*. Замість українського *хв* у говірці с. Стара Ушиця, як і в говірці с. Бодачівка, вживається *ф*: *фасулі, фіст, фалыты, фіртка*. Серед діалектних явищ в аналізованій говірці є: 1) перехід *в* – *л*: *ослобоныты: в – м: рімный; в – г: горобец, гозми, гозмут; б – п: голупка, бапка*; 2) епентетичні *л* та *м* після губних: *здоровля, жаблячий, мнясо, деревляний*.

Приголосний *л* двох типів: твердий (*лапа, лысый*) і м'який (*льон, літаты*). У староушицькій говірці спостерігається диспалаталізація *л*: *більше, дліше, кілко, палцем*, але у запозичених словах *л* м'який: *ляма, клярнет, плястыр*.

Двох типів і приголосний *р*: твердий (*рак, рыба, граб, зруб*) і м'який (*річка, рік, буряк*). Як зауважує Б.М. Яцимірський, середнього *р* – між твердим і м'яким, який відомий у бодачівській говірці, у староушицькій немає.

Приголосний *н* може бути твердим (*Гнат, нытка*) і напівпом'якшеним (*панів, ніж*), м'який *н* може заступатися твердим (*танцюют*). У говірці с. Стара Ушиця трапляються випадки заступлення *н* – *л*: *насільных*.

Приголосний *д* може бути твердим (*дурень, дым, даты, солодкый*) і середньом'яким (*діты, дід, сядь*), може переходити: 1) у *ж, дж* (*водыты – вожу, сьдіты – сьджу*); 2) у *с* (*ійсты, пійсты* = рос. *идти*). Звукосполучення *дс* переходить у *ц* (*по люцкы – по-людськи*)

У говірці с. Стара Ушиця приголосний *т* або твердий (*тато, ты, ту^обі*), або напівпом'якшений (*стіл, тітка*). Серед іншого варто виділити явища, які сприймаються як ді-

лектні, зокрема: відсутність чергування *t* у дієслівних формах 1-ї особи однини теперішнього часу дієслів II дієвідміни із шиплячим *ч* (*платыты – платю*); для дієслів 3-ї особи однини і множини теперішнього часу і 2-ї особи множини наказового способу характерний стверділий кінцевий [*t*'] (*ходыт, носыт*).

Свистячий приголосний *с* в аналізованій говірці твердий (*сало, сытый, сорока*) і м'який (*сіно, в лісі*). Зворотній займенник *ся* вимовляється твердо – *са*: *хвалытыса, вмываласа, вдягаласа*. Приголосний *с*: 1) може переходити в *ш* (*просыты – прошу*, але трапляється й *просю*); 2) у звукосполюках *ст, ск* дають *шч* (*мастыты – машчу, воск – вошчына*). В абсолютно-му кінці слова приголосний *с* твердий: *колыс, якыс, котрыс*.

Також двох типів приголосний *ц*: твердий (*отец, хлопец, молодец*; у Р. відм. однини: *хлѡтца, пѡнца, купца*; Р. відм. множини: *овец*; в ін. відм.: *вдовыца, пшеныца, вдовыцу, пшеныцу, дівочкый, на вульцах, крыльцями*) і м'який (*куці, отці, хлопці*). На думку Б.М. Яцимірського, перший тип, який переважає і відомий бодачівській говірці, є діалектним.

Аналізуючи шиплячі, дослідник підкреслює, що африката *ч*: 1) вимовляється пом'якшено перед *і*: *чія, в кручі, вечір*; 2) має вимову середню між пом'якшеною та твердою: *чорный, чого, чоловік, чыстый, чарка*. Приголосний *ч* перед *ц* асимілюється в наступний: *дуці, ріці, в сороці*. Приголосні *ж* та *дж* перед приголосними *к, ц, ш, ч* переходять у *ш* (оглушуються, однак це явище не властиве сучасній українській літературній мові): *лошка, в лошці, бльшче*. Шиплячий *ж* вимовляється твердо (*жовтый, жырный, журытыса, жужылыца*) та напівпом'якшено перед *і* (*жінка, ножі*). Приголосний *ш* у говірці твердий: *душѡ, лошѡ, кѡша, пѡша*; *ш* може переходити в: 1) *ч*: *менче, гладчый, швыдчый, молодчый*; 2) *с*: *носысса, берѣсса*. Спорадично живається *ш* замість *шч* (графічно *ц*): *борш, шастя*. Спостерігається перехід *жж* у *шч*: *дрішчи*.

Приголосні *к, г, х* вимовляються як твердо (*кынуты, сокы^сра, такый, хы^стрый, танок*), так і пом'якшено (*к'ілко, х'іба, к'ілок*). Дзвінкий *г* перед дзвінкими своєї якості не втрачає, а от у позиції перед глухим приголосним і в кінці слова – оглушується: *бы^сры^сты, ворог, беріг, могты, тягнуты*. Відомі аналізованій говірці чергування *г – ж, г – з*: *друже, враже, дорожчый, на дорозі, дві нозі*. Наводить Б.М. Яцимірський і

низку слів з літерою *г* (= лат. *g*): *гуля́* (= тыква), *гу́ля* (круглая опухоль), *гніт*, *грынджолы*, *ганок*, *грыс*, *гудзык*.

Відзначає дослідник паралельне існування звукосполук *кв* і *цв*: *квітки*, *цвісты*, *цвіт*.

У говірці Старої Ушиці наявні чергування приголосних, серед яких одні можемо вважати нормативними: *к – ч*: *чу^олу^овіче*, *печу*, *товчу*; *к – ц*: *дві руці*, *два оці*, *чарці*; *х – с*: *волохатый*, *волос*, *чухаты – чесаты*; *х – ш*: *дух – душі*, *брехаты – брэшу*, а інші діалектними: *х – ф*: *футко*, *футір*, *фустка*; *мј – мн*: *сімня*, *мнякый*, *мнясо*, *мняты*; *бј, вј – бл, вл*: *гороблячий*, *здоровля*, *коровлячий*.

Серед морфологічних рис дослідник виділяє й місцеві риси (подамо найголовніші): закінчення *-ом*, *-овы* замість *-ем*, *-еві*: *кінцом*, *горобцовы*; поєднання числівників з іменниками у Н. відм. замість Р. відм.: *шість день*, *сім рік*; флексія *-и* (*-ы*) в іменниках III відміни жіночого роду: *сіль – солы*, *кість – косты*, *слабосты*; закінчення *-овы* (*-јовы*), *-евы* замість нормативного *-у* (*-ю*): *серцовы*; залишки двоїни: *дві нузі*, *дві руці*, *тры відрі*; прикметники м'якої групи мають закінчення твердої: *сыный*, *сыного*, *сыному*, *сыных*, *сыным*, *сына* (синя), *сыне*; числівники від 11 до 20 мають закінчення *-дцять*: *одынадцять*, *пятнадцять*; прийменники *під*, *від* вимовляються як *пы^ед*, *вы^ед*: *пы^ед горою*; *вы^ед него пысьмо*; дієслова з відсутнім чергуванням *д*, *т*, *з*, *с* у формах 1-ї особи однини теперішнього часу дієслів II дієвідміни з відповідними шиплячими: *ходю*, *выдю*, *косю*; для дієслів 3-ї особи однини і множини теперішнього часу і 2-ї особи множини наказового способу характерний стверділий кінцевий *т'*: *ходыт*, *носыт*, *ходят*, *носят*, *возят*, *ху^одіт*, *беріт*, *несіть*; майбутній час дієслів може мати просту форму на *-юм*: *зроблюм*, *куплюм*; минулий час дієслів може мати форму на *-ем*, *-ам*, *-ас*, *-сте*: *бувем*, *ходывем*, *ходылысмо*, *булысмо*, *булас*, *бувы^ес*, *казаль^есте*; не часто, але трапляються форми давноминулого часу: *я був ходыв*, *мы булы ходылы*.

Особливо цінним, на нашу думку, є доданий до статті великий список слів, які, за спостереженнями Б.М. Яцимірського, рідко вживаються в інших місцевостях з українським населенням. Цей словник містить апелюючи та власні назви: імена, прізвища та прізвиська людей, назви місцевостей. Із 22 слів загальних назв 13 не зафіксовані у СУМі: *керма* – вес-

ло у порома, *клака* – толока, *гуля* – гарбуз, *фалч* – ділянка землі, *барыш* – хустина, *прашуваты* – сапати, *мышыны* – шкіряні штани, *герло* – болото, *калюга* – непогода, *марфа* – товар, *одай* – хутір у полі, *дядя* – батько, *гезды* – ось тут. Шість слів зафіксовані у СУМі з ремаркою *діалектне*: *кошулька* – блузка, у СУМ: кошуля – діал. Сорочка [СУМ 4, 318]; *тета* – тітка, у СУМ: тета – діал. Тітка [СУМ 10, 102]; *сарака* – бідняк у СУМ: сарака – діал. Бідолаха [СУМ 9, 58]; *каруца* – підвода, у СУМ: каруца – діал. Румунська хура, віз [СУМ 4, 113]; *бурдей* – землянка, у СУМ: бурдей, бурдй – діал. 1. Житло, викопане в землі; землянка [СУМ 1, 257]; *генды* – он там, у СУМ: генде – діал. Он там, отам [СУМ 2, 49]. Три слова увійшли до літературної мови: *черес* – шкіряний пояс, у СУМ: *черес* – Старовинний широкий шкіряний пояс, зшитий уздовж з двох складених разом ременів так, що мав усередині порожнину для грошей та інших цінних речей [СУМ 11, 307–308]; *благий* – поганий у СУМ: *благий* – Слабий, кволий [СУМ 1, 191]; *гарманувати* – молотити кіньми, у СУМ: *гарманувати* – Молотити, тягаючи кіньми або волами коток чи колодку [СУМ 2, 32].

Серед онімів виділимо: 1) імена: *Афтеній* – Євгеній, *Зьонно* – Софрон, *Мойса* – Моїсей, *Юсько* – Йосип; 2) прізвиська й прізвища: *Блажей*, *Кувил*, *Беца*, *Калабалык*, *Замрыборц*, *Котолун*, *Цьонька*, *Перчак*, *Горплюк*. Дуже поширені прізвища на *-ський*, *-цький*: *Крупницькій*, *Левицькій*, *Кривицькій*; 3) назви урочищ та місцевостей: *Бурты*, *Рогатка*, *Кордон*, *Гнылячка*, *Батарыско*, *Бабіч*, *Поліг*. На жаль, дослідник не розкриває етимології наведених назв.

Отже, сьогодні гострою та нагальною є потреба фіксації, дослідження та збереження народнорозмовної та обрядово-звичаєвої спадщини розселених у 70-ті рр. ХХ ст. мешканців так званої “зони затоплення” – сіл, що були знищені через спорудження Дністровської ГЕС. Особливо цінними для мовознавців-діалектологів є праці початку ХХ ст., у яких зафіксоване говіркове мовлення тих подільських територій, які внаслідок індустріалізації та урбанізації були знищені. Праця Б.М. Яцимирського “Описание говора Старой Ушицы” є цінним і надійним джерелом вивчення історії подільських говірок.

1. *Баженов Л.В.* Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX–XX ст.: Історіографія. Бібліографія. Матеріали. Кам'янець-Подільський. 1993.
2. *Гриценко П.Ю.* Основні риси подільського говору // Поділля: історико-етнографічне дослідження. К. 1994.
3. *Стара Ушиця* // https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D1%82%D0%B0%D1%80%D0%B0_%D0%A3%D1%88%D0%B8%D1%86%D1%8F
4. *Яцимирскій Б.М.* Описание говора Старой Ушицы. Петроградъ. 1915.

СУМ

Словник української мови: в 11 т. Т. 1–11. К. 1970–1980.

DIALECTAL WORKS OF EARLY XXth CENTURY AS MONUMENTS OF LOST DIALECTS

Since the middle of the XXth century the processes of industrialization and urbanization began on the territory of Ukraine. They were implemented into the hydroelectric power plants construction that led to catastrophic changes. In the seventies of the last century the Dnister hydroelectric power plant was built and the result of this was the destruction of dozens of Transdnistrrian and Bukovynian villages and the breaking of the linguistic and cultural unity of microcommunity.

In the article the work of B.M. Yatsymirskiy “Description of Stara Ushytsia dialect” is analyzed. This research attracts the attention of linguists, especially dialectologists because the dialect features of the village that was destroyed due to hydroelectric power plant construction are presented.

Key words: dialectal works, B.N. Yatsymirskiy, dialect, Stara Ushytsia, dialectal features.